

УДК 347.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.5>

ОСОБЛИВІСТЬ ВІДКРИТТЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (II пол. XVIII – I пол. XIX ст.)

Холмогорова Л.В.,*адвокат, аспірант 3 року навчання
кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Холмогорова Л.В. Особливість відкриття позовного провадження в цивільному процесі на українських землях у складі Російської імперії (II пол. XVIII – I пол. XIX ст.).

У статті проводиться дослідження особливостей відкриття провадження у справі позовного характеру на підставі аналізу законодавства Московського царства та Російської імперії, починаючи з II пол. XVIII та I пол. XIX ст. Фактично йдеться за дореформенний період процесуального законодавства, який існував до запровадження Статуту про цивільне судочинство 1864 року.

Автор досліджує особливість закріплення права на позов та відзначає, що законодавство того часу розкривало його з феодальних позицій, оскільки воно одним верствам населення давало можливість його реалізувати вільно, а іншим – ні. Так, кріпаки (приватні селяни) в одному випадку не володіли правом на позов (зокрема, вони не могли подавати позов на свого пана), в іншому – володіли, але не могли самі його реалізувати (спори кріпаків з іншими станом від їх імені вирішували їхні поміщики), а в третьому – мали на це повне право (спори між собою).

Досліджуються види цивільного судочинства по спірним справам, яке на той час ділилося на вотчинне та позовне. У першому випадку суд розглядав тяжбу, а в другому – позов. Проте як тяжба, так і позов оформлялися до суду у вигляді прохання («прошеніє»). Аналізується форма, види та реквізити цього прохання. Вимоги позивача пишуться по пунктах, в яких вони аргументуються фактами, а останні підкріплюються доказами. Відзначається існування як загальних, так і спеціальних норм, які регламентують дані питання (спеціальні норми визначають його для окремих категорій вотчинних або позовних справ).

Проводиться аналіз порядку подання прохань до суду, де звертається увага на необхідності дотримання правил підсудності, подання копій прохань у кількості відповідачів у справі та доказів, які підтверджують обґрунтованість вимог позивача. Позивач повинен був також оп-

латити мито, а по деяким категоріям цивільних справ проводив авансування судових витрат, пов'язаних з публікацією газетних оголошень. Вказується, що відкриття провадження у цивільній справі завершувалося резолюцією суду або поверненням прохання з вказівкою причин такого. Автором робиться висновок, що саме в цей час починає формуватися стадія відкриття провадження у справі як самостійна стадія цивільного процесу.

Ключові слова: цивільний процес, Російська імперія, дореформенний період, відкриття провадження, стадія, позов, тяжба.

Kholmogorova L.V. Peculiarities of opening legal proceedings in civil proceedings on Ukrainian lands within the Russian Empire (II half of XVIII – I half of XIX centuries).

The article examines the peculiarities of opening proceedings in a lawsuit based on the analysis of the legislation of the Muscovite Kingdom and the Russian Empire, starting from the 2nd century. 18th and 1st centuries XIX century In fact, we are talking about the pre-reform period of procedural legislation, which existed before the introduction of the Statute on Civil Procedure in 1864.

The author examines the peculiarity of establishing the right to sue and notes that the legislation of that time revealed it from a feudal standpoint, as it gave some strata of the population the opportunity to exercise it freely, while others did not. Thus, serfs (private peasants) in one case did not have the right to sue (in particular, they could not file a lawsuit against their master), in another – they did, but could not exercise it themselves (serfs' disputes with other estates were resolved on their behalf by their landlords), and in the third – had full right to it (disputes among themselves).

The types of civil proceedings in disputed cases, which at that time were divided into patrimonial and civil proceedings, are studied. In the first case, the court considered a lawsuit, and in the second – a lawsuit. However, both the lawsuit and the lawsuit were filed with the court in the form of a request («proshenie»). The form, types and

details of this request are analyzed. The claimant's demands are written in paragraphs, in which they are argued by facts, and the latter are supported by evidence. The existence of both general and special norms that regulate this issue is noted (special norms determine it for certain categories of patrimonial or legal cases).

An analysis of the procedure for submitting requests to the court is carried out, where attention is drawn to the need to comply with the rules of jurisdiction, to submit copies of requests to the number of defendants in the case and evidence that confirms the validity of the plaintiff's claims. The plaintiff also had to pay the customs duty, and in some categories of civil cases, advanced legal costs related to the publication of newspaper ads. It is indicated that the opening of proceedings in a civil case ended with a court resolution or the return of a request with an indication of the reasons for this. The author concludes that it is at this time that the stage of opening proceedings in the case begins to take shape as an independent stage of the civil process.

Key words: civil process, Russian Empire, pre-reform period, opening proceedings, stage, lawsuit, litigation.

Постановка проблеми. Українські землі перебували у складі Російської імперії неповних 200 років, а до того часу 67 років у складі Московського царства. В останньому випадку українські території мали свою автономію, яка виражалася в існуванні суспільно-політичного та правового життя, відмінного від того, що йшло в Московії (зокрема, в Україні були ліквідовані станові суди, що були притаманні для феодалного суспільства, в той час як в Росії вони існували ще тривалий проміжок часу, оскільки феодално-кріпосна система господарювання тільки починала свій шлях). Політична ситуація в Україні в II пол. XVIII ст. дозволила ліквідувати Гетьманщину, розповсюдити на українські землі російське законодавство та перетворити їх на звичайні адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії, правителі якої дивляться на Україну виключно з колоніальних позицій (відлуння тих подій на сьогодні відчуває вся Україна). Так починається російський етап становлення та розвитку в Україні процесуального законодавства, яке на той час базувалося на доволі відсталому «Соборном Уложении» 1649 р., а також «Воинском уставе» 1716 р. та царському указі «О форме суда» 1723 р.

Стан опрацювання. Дослідження з історико-правових позицій особливостей відкриття провадження в цивільному процесі України в часи Російської імперії в період після ліквідації Гетьманщини та до середини XIX ст., тобто в дореформенний період на разі не проводи-

лося вітчизняними та зарубіжними науковцями. Певний науковий матеріал можна знайти в працях дореволюційних науковців (К. Кавелін) або в підручниках, які стосуються історії держави і права України. Також деякі дисертаційні проекти розкривають окремі аспекти процедури відкриття провадження в цивільному процесі, зокрема А.П. Задорожна аналізує інститут підсудності в розглядуваний період.

Метою статті є визначення особливостей відкриття провадження в цивільних справах позовного характеру на підставі законодавства Російської імперії в період II пол. XVII – I пол. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У II пол. XVIII ст. цивільні справи в Російській імперії, як правило, вирішувалися на підставі царського указу Петра I «О форме суда» 1723 р. Дореволюційні науковці стверджували, що модель розгляду цивільної справи за цим указом запроваджувала змагальність сторін [1, с. 173–177], але сучасні вчені мали прямо таки протилежну думку: зберігалися поліцейські засади в цивільному судочинстві [2, с. 15–16].

Указ «О форме суда» містив судові процедури, які багато в чому нагадували процедури судочинства, описані в «Права...». Так, російське джерело також визначало необхідність написання письмового позову по пунктах (ст. 1), щоб відповідач давав на них послідовні заперечення. Поки не «очиститься» від першого пункту до іншого переходити не можна було (ст. 4) [3]. Це вказує, що укладачі «Права...» намагалися зблизити правові системи України та Росії, створюючи однакові правила в судочинстві, не допускаючи виникнення самостійної правової системи українських територій у складі Росії.

Необхідність написання «члѣнкой» по пунктах пояснювалася недопущенням зловживання сторонами своїми правами в суді, яке може затягнути чи заплутати вирішення цивільної справи. Справа в тому, що кожен пункт позову повинен був містити одне звинувачення проти відповідача з усіма доказами, що були у позивача. Зачитавши цей пункт у суді, відповідачу давалася можливість наводити свої заперечення із доказами, а потім позивачу пропонувалося заперечувати на аргументацію відповідача і т.д. по черзі, поки у сторін не закінчиться аргументи/докази по цьому пункту. Потім переходили до зачитання другого пункту позову [1, с. 175–176].

Оскільки позивачі доволі часто зловживали правом на позов, подаючи його через свого представника (зокрема, вони стверджували, що нікого не уповноважували вести свою справу, що було можливим із-за вільного судового представництва), було передбачено правило: якщо позов подавав представник позивача він

допускався до суду, якщо подасть йому письмовий лист від довірителя, в якому той погоджувався прийняти всі дії свого представника в суді (ст. 7 указу «О форме суда» 1723 р.) [3]. Тут можемо побачити певний прообраз довіреності судового представника.

На той момент, коли була ліквідована Гетьманщина в Російській імперії все ще діяли станові суди, які були притаманні для феодального періоду. Зокрема, відповідно до «Учреждения для управления губерний Всероссийскія имперіи» були створені нижня та верхня земські розправи для розгляду справ державних селян (ст. 337, ст. 355), міський та губернський магістрат – для розгляду справ жителів міст (ст. 283, ст. 314), повітовий суд, нижній земський суд, верхній земський суд – для розгляду справ дворян (ст. 197, ст. 243, ст. 173) [4]. Відомо, що в Гетьманщині XVIII ст. діяли всестанові полково-сотенні суди. Але вже в I пол. XIX ст. станові суди були ліквідовані. Їм на зміну прийшли всестанові суди: повітовий суд на рівні повіту, палата цивільного суду на рівні губернії та Сенат на рівні імперії. Важливо, що різноманітні судові ланки, окрім Сенату, могли виступати судом першої інстанції [5, с. 72] і це треба було враховувати, подаючи позов. Зокрема, повітовий суд розглядав цивільні справи з ціною позову до 30 рублів, а палата цивільного суду розглядала цивільні справи про міську комунальну власність, про помістя тощо [6, с. 110-111]. Оскільки на посади судді часто призначалися особи, які не володіли правовими знаннями або володіли в недостатній кількості, нерідко при надходженні до суду позову судді не знали чи мають право вони розглядати його, виходячи з правил підсудності. Так, якщо нижній суд сумнівається чи належить справа до його підсудності він звертається до губернського правління (місцевий орган виконавчої влади) та цивільну палату губернського суду (ст. 210 «Закони...»). Якщо останні органи не знають відповіді, вони запитують висновок губернського прокурора разом із губернським стряпчим (ст. 211 «Закони...»).

Вслід за реформою судоустрою вирішили реформувати судочинство в I пол. XIX ст., але цього так і не сталося. Процес систематизації та кодифікації загальноімперського законодавства, який розпочався в 30-ті роки XIX ст. завершився виданням тільки кримінального кодексу, в той час як цивільне судочинство базувалося на старих та розрізнених законодавчих актах, які вже давно не відповідали вимогам часу. Правила цивільного судочинства містилися в X томі Зводу законів Російської імперії 1832 р. у частині II, яка називалася «Закони про судочинство та стягнення цивільні» (далі «Закони...») [7].

Незважаючи на існування всестанових судів, «Закони...» визначали право на позов осіб,

виходячи з станового устрою суспільства. Так, були позбавлені права на позов кріпаки до своїх поміщиків, окрім випадку, коли вони вели спір про свою свободу від кріпацтва (п. 2 ст. 175 «Закони...»). З іншого боку, спори кріпаків з іншими суб'єктами, у тому числі з представниками інших станів, від їх імені вирішували їхні поміщики, якщо вони не дозволяли їм самостійно подавати позов та захищати себе в суді (ст. 168 «Закони...»). Отже, в одному випадку кріпаки не володіли правом на позов, в іншому – володіли, але не могли самі його реалізувати, а в третьому – мали на це повне право, бо в них була як цивільна процесуальна правоздатність, так і дієздатність.

Характерним для феодального суспільства було позбавлення права на позов дітей до своїх батьків, окрім спорів щодо майна (п. 1 ст. 175 «Закони...»). Втратити право на позов можна було внаслідок вчинення злочину та засудження особи до позбавлення цивільних прав (ст. 173 «Закони...»). Монастирі, товариства, церкви, архієрейські будинки подавали позови тільки через своїх повірених, якими виступали стряпчі губернські або повітові (ст. 166 «Закони...»). Жінки не мали права самостійно себе захищати: одружених жінок захищали їхні чоловіки, а вдів – стряпчі, яких безоплатно забезпечували Дворянська Опіка (для дворян) або Міський Сиротський суд (для купців та міщан) (ст. 181-182 «Закони...»). Чітко визначалося коло чиновників (губернські та повітові стряпчі), які могли подавати позови для захисту прав та інтересів держави, у тому числі й щодо державних селян (ст. 164-165, ст. 167 «Закони...»). Передбачалося, що за безпідставне звернення з позовом («пустое вчинаніе исковъ») стряпчі повинні сплатити штраф (ст. 199 «Закони...»).

Цікаво те, що законні представники (опікуни, піклувальники, управителі маєтком душевнохворих) за процесуальним статусом вважалися позивачами, тобто позов подавали від свого імені, хоча й в інтересах своїх підопічних (ст. 179-180 «Закони...»).

Всі спірні цивільні справи ділилися на вотчинні та позовні. Перші згідно ст. 154 «Закони...» стосувалися спорів щодо нерухомих (земля, села, сади, мизи, млини) та рухомих об'єктів, дворових людей, селян без землі, сервітутних прав (право на рибальство). Другі розглядали зобов'язальні та договірні спори, спори про відшкодування завданих збитків та самоуправне заволодіння (ст. 155 «Закони...»). У вотчинних справах суд розглядає тяжбу, а в позовних – позов. Характерно, але саме вотчинні справи могли розглядатися в слідчому порядку (ст. 157 «Закони...»), що вказує на відсутність всеохоплюючого характеру принципу змагальності в цивільному процесі.

Тяжба та позов подаються до суду у формі прохання. Їй була присвячена окрема глава в «Закони...», яка називалася «О прошеніє» (ст. 242–262), де регламентувалися форма, реквізити, види прохань, порядок їх подання до суду, наслідки недотримання цієї процедури та видача судового документу, яким прохання приймається до розгляду. Разом із тим, окремим розділом, де містилися декілька глав визначалися особливості розгляду певних категорій цивільних справ, у тому числі й особливості відкриття провадження по них (напр., розділ IV «Закони...», який визначав судочинство по головним родам тяжб та позовів). Отже, існували як загальні, так і спеціальні норми, які стосувалися відкриття позовного провадження в цивільному процесі.

Прохання, яким оформлявся позов або тяжба писалося в письмовій формі на гербовому паперу. У розглядуваний період реквізити документу, яким відкривалося провадження у справі особливих змін від попереднього періоду не зазнали. Так, важливою рисою цього документу було дотримання порядку написання своїх вимог по пунктам, як це вимагав свого часу царський указ «О форме суда» 1723 р. У цих пунктах не тільки наводилися аргументи, але й докази, що їх підтверджували. Інші реквізити «прошенія» нічим особливим від аналогічних документів у більш ранні феодальні часи не відрізнялися: прохання писалося на ім'я монарха (титул російського імператора треба було вказувати повністю та правильно, а щоб позивачі не помилялися взірць цього реквізиту давався законодавчо (ст. 243 «Закони...»)), найменування сторін, їх місце проживання (якщо позивач не знав місце проживання відповідача, вказував останнє відоме йому місце проживання відповідача), визначалася ціна позову (цікаво, але ціна нерухомого майна визначалася за доходом, що воно дає на протязі року), дата подачі прохання та підпис («руку приложиль») (ст.ст. 242–258 «Закони...»). Підпис ставився не тільки в кінці прохання, але також після кожного пункту прохання. Прохання мали писати великим буквами, розбірливо, без описок та правок, з повагою до протилежної сторони. Оскільки багато населення Російської імперії не знали грамоти, треба було чітко вказувати в проханні хто «сочинитель», а хто «писець» (прізвище, ім'я по-батькові, звання та чин). Таке розмежування мало важливе значення, оскільки воно відмежовувало сторону або її представника від технічного помічника та допомагало індивідуалізувати позов або тяжбу. Проте, якщо «прошеніє» судом буде кваліфіковане як «дѣйствительно ябедническое», то як «сочинитель», так і «писець» піддаються покаранні за вчинення злочину по ст. 1203 Положення про покарання виправні та кримінальні (ст. 258 «Закони...»).

До «прошенія» додаються його копії в кількості сторін, що беруть участь у справі на гербовому папері, але можна нижчої вартості (ст. 256 «Закони...»). Суд зобов'язаний був перевірити їх автентичність оригіналу та негайно надати протилежній стороні.

Обов'язково до «прошенія» додавалися докази, які підтверджували обґрунтованість позовних вимог. Так, у вотчинних справах до «прошенія» обов'язково додавалися «крепости», «записи», «родословныя розписи» або «другія акты», що підтверджують право на маєток (ст. 673 «Закони...»).

За розгляд прохання позивачі державі платили мито. Зокрема, за розгляд позовного прохання в казну треба було заплатити мито в сумі 1 руб. 80 коп. сріблом (ст. 1735 «Закони...»). Мито оплачувалося прямо в суді, інакше останній не приймав прохання до розгляду. Коли подавалося прохання по тяжбових справах, суду треба було також надати 3 рубля сріблом, якщо виникне потреба друкувати у пресі які-небудь оголошення по справі (ст. 255 «Закони...»). Це нагадує сучасний інститут авансування судових витрат.

Якщо була порушена процедура звернення до суду «прошеніє» не приймалося і прямо на ньому вказувалося причини цього (ст. 268 «Закони...»). Стаття 267 «Закони...» передбачала 17 підстав не прийняття прохань. Цікаво, але з точки зору сучасного цивільного процесу всі ці підстави пов'язуються з умовами реалізації права на позов і не має жодної, яка б вказувала на порушення передумов права на позов. Зокрема, важливою передумовою права на позов у той час було дотримання строку позовної давності, який тоді називався «земською давністю». Вона становила 10 років (ст. 213 «Закони...»). Її вплив не давав права звертатися до суду, оскільки «иски и взысканія уничтожаются» (ст. 220 «Закони ...»).

При дотриманні встановленого порядку звернення до суду суд повинен винести резолюцію про прийняття «прошенія» (ст. 269 «Закони...»). Законодавчо не регламентувався строк відкриття провадження у справі. Скоріш за все, це було пов'язано з необхідністю явки до суду для сплати мита. Після його оплати прохання одразу подавалося до суду.

Висновки. Таким чином, в I пол. XIX ст., порівняно з попереднім періодом, відкриття позовного провадження почало оформлятися в самостійну стадію цивільного процесу. Процес цей ще не завершився, оскільки не були визначені часові параметри цієї стадії, але інші головні її атрибути були притаманні: відособлене законодавче регламентування в структурі нормативно-правового акту, своєрідна процесуальна форма, видання підсумкового судового

акту, яким завершується стадія та відбувається перехід цивільної справи в наступну, чітко прописана процесуальна поведінка позивача та суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кавелин К. Основныя начала русскаго судоустройства и гражданского судопроизводства, въ периодъ времени отъ уложенія до учрежденія о губерніяхъ. Москва: Въ типографіи Августа Семена, 1844. 191 с.
2. Назарова Н.А. Реформирование и развитие российского гражданского судопроизводства во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2007. 25 с.
3. О форме суда: указ Петра I от 5 ноября 1723 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/316966> (дата звернення: 11.11.2022).
4. Благочестивѣйшія Самодержавнѣйшія Великія Государыни императрицы Екатерины Вторыя Учрежденія для управленія губерній Всероссийскія имперіи. Москва: Печатано при Сенате, 1775. 229 с.
5. Задорожна А.П. Підсудність у цивільному процесі України: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2017. 250 с.
6. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст.: навч. посібник. Львів: ПАІС, 2008. 400 с.
7. Сводъ законовъ Россійской имперіи. Законы о судопроизводствѣ и взысканіяхъ гражданскихъ. Санктпетербургъ: Въ типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1857. Т. 10. Часть II. 433 с.